

Bódy Zsombor

Szocialista zarándokok „a forradalom Mekkájá”-ban, avagy a Kárpát-medence találkozása a posztkoloniális Észak-Afrikával*

A *global history* az utóbbi immár két évtizedben a történetírás legmozgalmasabb területévé vált; szinte kötelezővé lett, hogy aki innovatív szemléletben kívánja vizsgálni tárgyát, az globális keretben teszi föl kérdéseit. Globális története bárminek lehet, és úgy tűnik, bármilyen jelenségről is legyen szó, annak történetéhez a globális történelem tud olyan értelmezési kerettel szolgálni, amely új eredményekre vezet az adott tárgy mikro, lokális vagy éppen nemzeti keretek közötti vizsgálatához képest. Az irányzat azt ígéri, hogy túllépve a korábbi, egyrészt nemzeti keretekben mozgó, másrészt pedig társadalmilag makroszemléletű megközelítésmódok leegyszerűsítő módszertanán, számot tud adni nagyobb léptékekben mozgó szereplőkről, vagy nagyobb térbeli léptékekbe beíródo jelenségek, folyamatok történetéről.¹

A globális történelem módszertani szempontból ugyanakkor rendkívül sokféle lehet, azt is mondhatnánk, hogy nincs kialakult eszköztára. A mikrotörténelem oldaláról, amely mintegy negyven évvel ezelőtt az individuális cselekvést kívánta vizsgálhozni a történelemben a struktúrák és aggregált szereplők – társadalmi nagycsoportok, országok – vizsgálata után, meg is fogalmazódott a kritika, hogy a globális történelemben ismét elvész az *agency*, mivel az nem a cselekvő emberek magatartásait vizsgálja.² Történetek ugyan érdekes kísérletek az *unusually cosmopolitan individuals* (szokatlanul kozmopolita egyének) fogalmának bevezetésére, de kérdéses, hogy ezek, minden eredetiségük mellett alkalmasak-e a mikrotörténeti és az eleve globális történeti léptékben megfogalmazott kérdések összekapcsolására.³ E kérdések ugyanis az államok, sőt kontinensek határait átlépő, sokszereplős kapcsolatok mintázatainak a történetére, és nem az individuális cselekvések világára vonatkoznak. A globális történelemben egyrésztől nagyléptékű gazdasági folyamatok zajlanak, amelyek nem vezethetők vissza egyéni cselekvésekre, másrésztől pedig az érdeklődése fókuszában az elitek nemzeti léptékeket meghaladó tájékozódása áll.

* A cikk alapjául szolgáló kutatást az MTA–SZTE–ELTE Globalizáció történeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) tette lehetővé.

¹ Komlosy 2011; Conrad 2016.

² Vries 2019.

³ Ghobrial 2019; Jacobson 2023.

Ez utóbbi szempont azon a felismerésen alapul, hogy a politikai, gazdasági, szakértői elitek mindig is nemzetközi, és – legalábbis a felfedezések kora, de legkésőbb a 19. század óta – egyre inkább globális térben igyekeztek keresni saját cselekvési lehetőségeiket. Míg a transznacionális gazdasági folyamatok elemzése általában szolid gazdaságtörténeti módszertanra épül, addig az elitek globális tájékozódásának vizsgálata módszertanilag sokkal bizonytalanabb terep. Egyfajta kultúrtörténeti megközelítésben itt gyakran diszkurzív jelenségekről vagy gondolkodásmódokról van szó, amelyek megragadása komoly módszertani kihívást jelent. A globális térről formált képzetek, gondolkodásmódok gyakran eldologiasítva jelennek meg, vagyis mintegy maguktól léteznek ezekben az elemzésekben, nem pedig cselekvő emberek hozzák létre őket. Ha mégis individuális cselekvőkhöz kapcsolódva jelennek meg – amint az gyakori e megközelítésmód kedvelt forrásai, a különböző szakértői megfogalmazások, előterjesztések elemzésében –, akkor kérdéses, hogy milyen körben is érvényes az adott gondolkodásmód, és még inkább az, hogy mi a relevanciája e megfogalmazásoknak a tényleges kormányzati szakpolitikák vagy a nemzetközi gazdasági folyamatok alakulása szempontjából.⁴

A globális történelem keretébe tartozó kutatások egyik legvirágzóbb terepe Kelet- és Közép-Európa, mégpedig főként azon, a világot behálózó kapcsolatrendszerek vizsgálata, amelyekbe az egykori szocialista blokk globális pozíciókeresése beágyazódott.⁵ Jelen tanulmányban ennek a kérdéskörnek egy részletével foglalkozom: a keleti blokk és a globális Dél – egykorú elnevezéssel a „harmadik világ” – érintkezéseit vizsgálom, mégpedig alulnézetből, az egykori résztvevők tapasztalatai felől, egykorú és utóbb keletkezett narratív források alapján. Az 1960–1970-es években Algériában szolgálatot teljesített magyar – de nem minden esetben magyarországi – szakemberek (gyakran orvosok) és hozzátartozóik, valamint más hivatalos kiküldöttek, diplomaták, belüleges tisztek által létrehozott forrásszövegeket fogok elemezni. Azt igyekszem feltárni, hogy a szocialista országokból hivatalosan hosszabb időre érkezett kiküldöttek milyen mentális poggyásszal, azaz milyen, a „harmadik világ”-ról, Észak-Afrikáról formált elképzelésekkel, valamint milyen – szocialista, magyar, európai? – önképekkel léptek algériai földre, és tapasztalataikat milyen tudás segítségével értelmezték.

E vizsgálódás historiográfiai kontextusát azok a markáns megállapítások adják, amelyek az utóbbi másfél évtizedben a keleti blokk globalizációja kapcsán fogalmazódtak meg. A szovjet–amerikai szembenállás korszakának bipoláris világrendjéről formált elképzelést ezek a kutatások több szempontból is revideálták. Egyrészt arra mutattak rá, hogy az Európát kettéválasztó vasfüggöny sokkal átjárhatóbb volt annál, mint ahogy azt korábban feltételezték. Gazdasági kapcsolatok, működő szakértői hálózatok, a tudástranszfer útvonalai képeztek átjárókat a vasfüggönyön.⁶ Másrészt a kutatások nemcsak azt tárták fel, hogy a keleti blokk és a globális Dél kapcsolatainak figyelembevétele szintén lényegesen árnyalni tudja

⁴ Bódy 2023b.

⁵ Mark–Kalinovsky–Marung 2020; Burton–Katsakioris 2021.

⁶ Pogány 2009; Jajésniak–Quast 2014.

a kétpólusú világtrend képét, mert az ezen országcsoportok között kiépülő politikai, gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális kapcsolatok a globalizációs folyamatok fontos alkotóelemei voltak, hanem azt is, hogy ezek a kapcsolatok nem egyszerűen a nyugati központú globalizációhoz való alkalmazkodásból álltak, vagy nem kizárólag a hidegháború fő konfliktusa által meghatározott módon alakultak. Kiépítésükben mind a keleti blokk országai, mind a függetlenné vált déli országok elitjei is a saját agendájukat követték.⁷ Az egyik legfontosabb megállapításnak éppen az tűnik, hogy a többnyire a globalizációs folyamatok passzív elszenvedőjeként leírt kisebb kelet-közép-európai államok – köztük Magyarország – saját törekvésekkel vettek részt a globális kapcsolatrendszerek alakításában, és ezzel a globalizáció egészének folyamataihoz is hozzájárultak.⁸

Miközben ezeknek a megállapításoknak az újdonsága és relevanciája kétségtelen, nyitott kérdés, hogy milyen volt e kapcsolatok jellege, súlya, tényleges jelentősége a résztvevő országok számára. A szocialista társadalmi modell exportjáról lett volna szó, vagy legalábbis egy antiimperialista, a Nyugattal szemben álló politika közös platformjáról, amelyre építve egyúttal egy nagy volumenű technológiatranszfer is megvalósult? James Mark lelkes megfogalmazása szerint: „a szovjet és a kelet-európai tervezés és iparosítás exportja a 20. század közepétől annak végéig az egyik fő »globalizáló« erő volt”,⁹ ami azt eredményezte, hogy „ez a kapcsolat volt a felelős a történelem egyik legnagyobb műszaki szaktudás és beruházás transzferért is”.¹⁰ Ennek az értékelésnek a látószögéből az, hogy az 1980-as évek végén a felbomlóban lévő keleti blokk országai felszámolták kapcsolataikat a „harmadik világ”-gal, veszteséget jelentett a számukra. A korábbi időszakhoz képest, amelyet egy „globálisabb geográfiában gondolkodó szocialista szakértői kultúra” jellemezett, egy új, Európába való bezárkózás következett.¹¹

Ezeknek az újabb kutatásoknak a kritikai vizsgálata kétségeket támasztott a fenti megállapítások megalapozottságával kapcsolatban. Rámutatott ugyanis arra, hogy gazdaságtörténeti értelemben, illetve a határokon és kontinenseken átnyúló intézményesült kapcsolatok, valamint az utazás és a kommunikáció szempontjából a keleti blokk és a globális Dél kapcsolatainak pozitív értékelése – az új felfedezésnek szóló lelkesedésből fakadóan – eltűzött. Ezek volumene ugyanis a kelet–nyugati kapcsolatokéhoz képest korlátozott volt. Ennélfogva a vasfüggöny lebontása az 1980-as évek végén sem jelentett ezeknek az országoknak deglobalizációt, mert a megnyíló új, intézményesített együttműködések, bővülő

⁷ Burton–Katsakioris 2021; Iandolo 2022.

⁸ Mark–Rupprecht 2019.

⁹ “[T]he export of Soviet and Eastern European planning and industrialization was one of the main »globalizing« forces of the mid- to late twentieth century.” Mark–Feygin 2020: 40. Az idézetek a szerző fordításában olvashatók.

¹⁰ “This relationship was also responsible for one of the largest transfers of technical expertise and investment in history.” Mark–Feygin 2020: 51.

¹¹ “With this re-Europeanization, socialist internationalism reverted to the geographies of the nineteenth century, a return serving as a prelude to the re-peripheralization of the region in the context of European Union (EU) enlargement.” Mark–Kalinovsky–Marung 2020: 20.

gazdasági lehetőségek a globalizáltság mérhető mutatói szempontjából éppenséggel komoly fejlődést eredményeztek.¹²

A globális Dél és a keleti blokk kapcsolatainak óvatosabb elemzései kultúr-történeti megközelítésből vezetik le ezek jelentőségét, azt hangsúlyozva, hogy e kapcsolatoknak az elitek globális kulturális és politikai orientációja, tájékozódása szempontjából volt jelentőségük, s az erősebb Kelet–Dél-relációkban rejlő lehetőség már önmagában is alakította a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatokat, mert az opció valósággá érzékelése – hozzávetőleg az 1970-es évek végéig – minden szereplő mozgását befolyásolta.¹³ Ez a szemlélet a Kelet és a Dél elektív affinitásának, szolidaritásának alapját a közösként érzékelt perifériális és elmaradott viszonyokban látta, melyek leküzdése és a globális térben való elismertség kivívása kollektív cselekvést igényelt.¹⁴

A globális Déllal való nexus nem hagyta érintetlenül a keleti blokk országainak belső világát sem. Egyes megállapítások szerint nemcsak a politikai elitek számoltak a „harmadik világ”-gal való kapcsolatokkal országuk globális pozíciójának erősítése érdekében, hanem ezen országok kulturális horizontján is megjelent a dekolonializálódó „harmadik világ” képe, illetve feltűntek kulturális produktumai. Ez a várakozások szerint egy, e tájakon új, internacionalista, s annak a szemléletnek alapul szolgáló kultúrát teremtett volna, amely a keleti blokk és a globális Dél közötti kapcsolatokat a nyugati központú, kulturálisan a gyarmati örökség, gazdaságilag pedig az imperialista igények által terhelt globalizáció alternatívájának kívánta látni.¹⁵ Ennek alapján az 1950-es évek végétől a mind szélesebb mederben kibontakozó együttműködés, a bővülő szovjet és kelet-európai fejlesztési segélyezés a „harmadik világ” felemelkedését lett volna hivatott szolgáltni.¹⁶ Igaz, hogy ezekből a kapcsolatokból később, az 1970-es évek végétől kikopott az antiimperialista szolidaritás eszméje, és a mozgatórugó immár a nyers gazdasági érdek lett, de a kapcsolatok kulturális jelentősége továbbra is megmaradt; a keleti blokk társadalmi kultúrájukban megőrizték a globális Dél küzdelmeinek narratíváit, és ezeket saját történelmi szituációkkal párhuzamba állítva értelmezték – sőt, mindez egyfajta történelmi örökségként a keleti blokk fölbomlása után is hatott.¹⁷

Az ezzel összefüggő elemzések módszertani szempontból a *global history*-ra jellemző kihívásokkal küzdenek. Egyfajta *big picture*-t szeretnének megalkotni például arról, hogy a keleti blokk országaiban milyen formái léteztek a globális Délhez való viszonyulásnak, az antiimperializmusnak, az internacionalista szolidaritásnak. Az elemzések számba veszik a szolidaritás hivatalos formáit, majd áttekintik azt is, hogy a politikai rendszernek milyen nehézségeket okozott

¹² Tomka 2023.

¹³ Ohlendorf–Trecker 2023.

¹⁴ “[A] shared sense of peripherality and backwardness that required a collective endeavor to be overcome, reconnecting to the anti-imperialism of earlier internationals [...] and the struggle for equality and recognition in the global arena.” Mark–Kalinovsky–Marung 2020: 7.

¹⁵ Apor–Mark 2022.

¹⁶ Katsakioris 2024: 510.

¹⁷ Mark–Feygin 2020.

ellenőrzése alatt tartani az antiimperializmusról való gondolkodást, mivel annak adott esetben szovjetellenes tartalmat is lehetett adni. Ez azonban azzal jár, hogy ez a megközelítésmód eldologiasítja az antiimperialista gondolkodást, az egyes szövegeket vagy akciókat, eredeti kontextusukból kiemelve, az általánosított kultúrára vagy politikai gondolkodásra vonatkoztatja. Ez a megközelítés, egyfajta hagyományos eszmetörténetként, az intellektuális szempontból számba vehető megnyilatkozásokat rendeli egymás mellé oly módon, hogy az akciókban részt vevő vagy a kapcsolódó megnyilatkozásokat megformáló cselekvők tényleges motivációi, mozgása, illetve azok a konkrét kontextusok, amelyekben az idézett szövegek keletkeztek, a háttérben maradnak. A források vagy a történeti elemzésekben idézett megállapítások az adottnak vett konzervatív, maoista stb. gondolkodási irányokra vonatkoztatva értelmeződnek. Így a nagy ecsetvonásokkal felfestett képből egymás mellé kerülnek lengyel értelmiségiek, jugoszláv egyetemisták, magyar KISZ-esek vagy éppen NDK-beli szakmunkások példái, amelyek forrásközvetlen elemzést természetesen sohasem nyerhetnek, értelmezésük pedig elnagyolt vagy néha kétséges. Például az, hogy Che Guevara a Hősök terén megkoszorúzta a szabadságért elesett hősök emlékművét, nem biztos, hogy azt jelenti, az 1848-as magyar szabadságküzdelmek összekapcsolhatóvá váltak a kubai antiimperialista küzdelemmel, s hogy e kapcsolódás által a magyar szabadságharc is világraszóló eseménnyé vált, ami táplálta volna a magyar nemzeti büszkeséget. Hiszen a terület, amelyen eredetileg a honfoglalásra emlékező millenniumi emlékmű állt, csak az I. világháború után kapta a Hősök tere elnevezést, és a hősök emlékköve is akkor került oda, megváltoztatva ezzel a helyszín jellegét, amely tehát 48-as emlékezeti hely soha sem volt.¹⁸

Az ilyen típusú kultúrtörténeti elemzések rendszerint a hivatalos, vagy a nyilvánosság szintjét elérő forrásokra támaszkodnak. Homályban marad, hogy a társadalom szélesebb rétegeiben milyen képzetek éltek a „harmadik világ”-gal kapcsolatban: milyen fogalmak mentén, milyen értelmezési keretekben jelentek meg a globális Dél országai akkor, ha ezek a fogalmak nem a nyilvánosságban használható mátrixban értelmeződtek. Jelen tanulmányban azokat a percepció sémákat, elképzeléseket szeretném bemutatni, amelyek az Algériába delegált magyar szakemberek vagy családtagjaik által létrehozott, a szocialista Magyarország és a gyarmati sorból frissen felszabadult ország közötti kapcsolatokról szóló, narratív forrásokból rajzolódnak ki. Hasonló kérdésekre, a transznacionális tapasztalatok narratív források alapján történő elemzésére eddig csak néhány magyar tanulmány koncentrált.¹⁹ Algéria különösen alkalmas egy ilyen kutatás számára, mert esetében nagy létszámú, sokáig fennálló magyar szakértői jelenlétről beszélhetünk, mely nem számított kivételes jelenségnek, mivel az országban a keleti blokk valamennyi állama és Kína is képviseltette magát.²⁰

¹⁸ Apor–Mark 2022: 326.

¹⁹ Baráth 2021, 2024; Keller 2024.

²⁰ J. Nagy 2017; Katsakioris 2024.

Algéria a hosszú felszabadító háború után az antiimperialista küzdelem élharcosának számított, függetlenségének elnyerését követően pedig nagyon aktív külpolitikát folytatott. Nemcsak támogatta a globális Dél különböző felszabadítási mozgalmait, hanem szervezte ezek kapcsolatrendszerét egymással és a keleti blokkal is. Algírban rendszeresen megfordultak a „harmadik világ” különböző forradalmi mozgalmainak képviselői. Nem véletlenül nevezi az országot az Algéria korabeli transznacionális történelmét vizsgáló munka a „forradalom Mekkája”-nak.²¹ Vagyis itt a szocialista Magyarország küldöttei a Kelet–Dél-kapcsolatok egyik centrumába kerülhettek, olyan közegbe, ahol az internacionalista szolidaritás elvileg politikai gyakorlat, a kultúrák közötti érintkezés pedig mindennapi tapasztalat lehetett. Így különösen érdekes, hogy miként érzékelték a magyar szakemberek a posztkoloniális Algéria valóságát és az interkulturális érintkezéseknek azt a szövevényét, amelybe belekerültek. Az ide érkezők nem csupán otthon, egyetemeiken, munkahelyeiken fejezhették ki szolidaritásukat a globális Dél ügyével, hiszen elvileg azért érkeztek, hogy helyben dolgozzanak a gyarmati sorból szabadult ország fejlődésén, valóra váltva ezzel a szocialista Magyarország szolidaritási politikáját.

Algériával kapcsolatban sok egykorú, az antiimperialista szolidaritás jegyében keletkezett magyar nyelvű publikáció áll rendelkezésre. Magyarországon már az algériai háború időszakában is komoly figyelem irányult az ottani fejleményekre. A számtalan újság- és folyóiratcikk mellett jelentős számú könyvet adtak ki a témában. 1954-ben a párt kiadójánál (Szikra) a *Nemzetközi kérdések* című sorozatban megjelent egy orosz nyelvből fordított kötet Észak-Afrika népeinek a francia gyarmatosítás elleni küzdelméről. Ezután sorra következtek a magyar kiadványok is. 1957-ben a Néphadsereg kiadójának (Zrínyi) *Mi újság a nagyvilágban* című sorozatában jelent meg kötet Algériáról. 1962-ben a Magyar Távirati Iroda adott ki egy dokumentumkötetet Algéria függetlenséghez vezető útjáról a *Világpolitikai Dokumentumok* sorozat részeként. Ugyanebben az évben a párt kiadójának (ekkor már Kossuth a neve) *Világesemények Dióhéjban* sorozatában is megjelent egy ismertetés Algéria függetlenné válásáról, továbbá az ifjúsági Móra kiadó fiataloknak szánt kötete ugyanerről a témáról. Két évvel később, ugyancsak a párt kiadójánál, egy újságírói utazásról szóló riportkönyv jelent meg, mellyel lezárult az Algéria függetlenné válásának időszakához kötődő kiadványok sora.²² E kötetek – ahogyan az várható is volt –, egyértelműen antikolonialista ideológiában keretették az algériai függetlenségi harcot. Nem hallgatták el, hogy a függetlenségért nem kizárólag csak a marxizmus–leninizmus elveit valló erők küzdöttek, de egyfajta népfrontos szemlélet alapján valamennyi „haladó” algériai politikai erővel való szolidaritást hangsúlyozták, és természetesen csak ezeket tekintették az algériai társadalom autentikus képviselőinek.²³ E publikációk alapján arra

²¹ Byrne 2016.

²² Darlin 1954; Árkus 1957; Gombos (szerk.) 1962; Máté 1962; Pálffy 1962; Várkonyi 1964.

²³ Burton–Ginelli–Mark–Radonjic 2023. A szocialista útirodalom kapcsán a szerzők rámutattak, hogy az ilyen munkákban az ideológiai rétegek alatt kolonialista szemlélet és eurocentrizmus is rejtőzött.

következtethetnénk, hogy a magyar közvélemény élénk, és az internacionalista antiimperializmus szellemének elkötelezett érdeklődéssel követte az itteni fejleményeket.

Függetlenné válását követően szinte azonnal érkeztek Algériába magyar szakemberek, először jobbra orvosok. Ez az Algéria támogatására vonatkozó, antiimperialista nyelvezetben beszélő hivatalos magyar politika része volt.²⁴ A szakemberek ott-tartózkodásuk alatt számos jelentést, beszámolót írtak, részben munkahelyi feletteseiknek, részben pedig a belügyi hatóságoknak. Ezek az 1960-as években az „Orvosok” fedőnevű, a Belügyminisztérium (BM) III/II., tehát az elhárítás által vezetett objektumdossziéba kerültek. A dosszié 1963. január 30-ával létesült, miközben a magyar követség is csak 1962 decemberében nyílt meg, tehát az algériai magyarokra vonatkozó, illetve a tőlük származó jelentések a függetlenné válás után azonnal elkezdtek gyűlni. Később a magyar belügy algériai munkája valamilyen okból törést szenvedett, 1979-ben szervezték újjá egy fedett belügyi tisztnek az algériai magyar követségre telepítésével. Ezután a „Távoli” fedőnevű objektumdossziében gyűjtötték a magyar kolóniára vonatkozó jelentéseket. Ezekben a dossziékban nagy számban találhatóak belügyi célra készült jelentések, vagy a szakértők által a hazai munkahelyi feletteseknek írott jelentések másolatai. A továbbiakban ezeket elemzem, majd végül három hosszabb lélegzetű, nem egykorú, hanem visszaemlékezésként megírt, algériai útbeszámolót mutatok be.

MAGYAROK ALGÉRIÁBAN A MAGYAROKRÓL

Az egykorú jelentések egy része természetesen Algéria nemzetközi és belpolitikai helyzetéről szól. A szövegek elsősorban nem titkos eszközökkel megszerzett információkat tartalmaztak, a magyar szakértők a beszélgetéseik során hallott, nagyjából közszájon forgó információkról számoltak be. Ezek közé tartoztak az algériai politikai elit frakcióharcairól szóló hírek, vagy a csendőrség, a rendőrség, illetve a hadsereg között meglévő szembenállás. De volt szó a szakszervezetek erejéről, üzemi öngazgatási törekvéseiről, amelyeket a pénzügyminisztérium a vállalatok finanszírozásának korlátozásával ellehetetlenített. A magyar szakemberek természetesen külpolitikai fejleményekről is beszámoltak. 1973 nyarán például több hozzávetőleges dátum is szerepelt a jelentésekben arról, hogy az arab államok koalíciója várhatóan mikor támadja meg Izraelt. Erről, mint biztosan várható eseményről szélteben-hosszában beszéltek a főváros nemzetközi köreiben; a jom kippuri háború végül 1973. október 6-án tört ki.

Az ilyen politikai jellegű tudósítások mellett a magyar szakemberek elsősorban a saját munkájukról jelentettek, mégpedig annak körülményeiről, és azokról

²⁴ Nagy 2021.

az emberekről, akikkel a munka során kapcsolatba kerültek.²⁵ Ez érthető is, hiszen a jelentésírók többsége azért tartózkodott Algériában, hogy szakmai munkát végezzen. A jelentések azonban ennél is nagyobb arányban – mondhatni elsősorban –, a többi, Algériában élő magyar emberről szóltak, akik közé egyáltalán nem csak a szocialista Magyarországról hivatalos keretek között érkezett szakértők tartoztak. A jelentésekben az 1960-as években gyakran, a következő évtizedben már ritkábban, de feltűnnek különböző kalandos sorsú, magyar származású személyek, szökött idegenlégiosok, matrózok, kétes garázstulajdonosok. A megtelepedés, kapcsolatépítés fázisában a kiérkező szakértők, sőt a követség személyzete is gyakran hagyatkozott a köreikben felbukkanó magyarokkal való kapcsolatokra. Ez néha nem bizonyult szerencsésnek, mert ezek az emberek, ahogy jöttek, úgy gyakran el is tűntek, vagy pedig a velük való viszony nem bizonyult biztonságosnak. A nagykövetség széfjét például egy olyan magyar származású iparossal készítették el, akiről azután kiderült, hogy a szakmában való jártasságát korábban kasszafúróként is kamatoztatta.²⁶ 1963-ban mintegy 200 főre becsülték azon magyarok számát, akik az idegenlégio tagjaként, vagy abból a francia hadseregbe átlépve Oranban tartózkodtak. Egy részükről föltételezték, hogy esetleg hajlandók lennének hazatérni Magyarországra, és néhányan ugyan jelentkeztek is a követségen, de a későbbiek folyamán egyetlen eset sem ismert, amikor erre sor került volna.

A fenti bizonytalan egzisztenciák említése mellett a jelentésekben magyar hátterű személyek két további csoportja tűnik föl. Az egyikbe annak a mintegy húsz családnak a tagjai tartoztak, akik a két világháború között érkeztek Algériába, és még az 1960-as években is ott éltek. Többségük eredetileg Franciaországba vándorolt ki munkát keresve, vagy baloldali politikai elkötelezettség miatt még az 1920-as években, illetve a nagy világgazdasági válság idején, majd onnan költözött az észak-afrikai francia területre. Az 1930-as években egy magyar egyesület is működött Algírban. Ehhez a körhöz csatlakoztak még néhányan, akik a polgárháború végén menekültek el Spanyolországból. E magyar hátterű emberek egy része 1945 után visszatért Magyarországra, mások – sok franciához hasonlóan – a függetlenné válás idején távoztak Franciaországba, de még 1967-ben is volt 27 olyan magyar állampolgárnak számító, többnyire az I. világháború idején vagy az előtt született, de már évtizedek óta Algériában élő személy, akiről a követségen is tudtak. E csoport tagjaihoz képest a hivatalos magyar képviselők szemében veszélyesebbnek számított a másik csoport, a Magyarországot 1945 után vagy 1956-ban elhagyók.²⁷

²⁵ Magyarország algériai kapcsolatairól és a magyar szakemberek ottani munkakörülményeiről: Bódy 2023a.

²⁶ 1968. június 30. Dénes fedőnevű (továbbiakban: fn) ügynök beszámolója. ÁBTL 3.2.5. - O-8-297/1. A következőkben idézett jelentések nagy része ebből, az „Orvosok” című objektumdoszsiéból származik. A máshonnan származó forrásokat külön jelölöm.

²⁷ Jelentés az algériai ügynökhelyzetről, 1963. május 2.; Kertai fn ügynök jelentése, 1964. február 3.; Joby fn titkos munkatárs (továbbiakban: tm) összeállítása az algériai magyarokról, 1967. február 8.

Az 1960-as évekből származó jelentésekből látható, hogy a kikerkező szakértők első helyi kapcsolatai gyakran a már korábban is az országban élő magyarok voltak. Akadt közöttük olyan, aki lakásbérletben segített, vagy éppen rendelkezésre bocsátotta a sajátját, amíg ő maga Franciaországban tartózkodott.²⁸ A magyar származású Fritz fodrászműhelye vagy Müller István cukrászdája a magyar kolónia találkozási pontja lett Algírban.²⁹ Constantine-ben szintén az ottani magyar fodrász műhelyébe jártak a magyar szakemberek, amit a hazai belügy képviselői már rossz szemmel néztek, mert ő 1956-os „disszidens” volt. Müller Istvánról viszont azt derítették ki, hogy a hazai szociáldemokrata cukrász szakszervezet aktivistájaként részt vett az 1930. szeptember elsejei, nagy fővárosi tüntetés szervezésében. Később Algírban a Francia Kommunista Párt tagja, s a kommunista „kisiparos szakszervezet” egyik vezetője lett. Befutott algíri cukrászata mellett Dél-Franciaországban is volt egy háza, oda készült visszavonulni. Fia, aki eredetileg már nem tudott jól magyarul, francia nyelvórákat adott a követség alkalmazottainak. A nagykövetség Magyarországról érkezett háztartási alkalmazottja, V. V. feleségül ment az ifjabb Müllerhez, s a frigre a magyar belügy építeni kívánt, azt feltételezván, hogy Müller Franciaországban épít majd valamifajta karriert, és a jövőben hasznos informátor lehet. A BM III/II.-nek a fiatal pár felmérését célzó munkája azonban a nagykövet tudomására jutott, aki erre – a BM értékelése szerint – hisztérikusan reagált. Ennek az volt az oka, hogy a nagykövet, Mátyás László, aki a spanyol polgárháború egykori résztvevőjeként 1949 és 1954 között börtönben ült – majd 1956 után 1957 februárjáig a hazai megtorlás egyik rendőri irányítója volt –, azt hitte, hogy a BM ellene készít elő valamilyen ügyet a nagykövetségen.³⁰

A háború előtt érkezett migránsok mellett azonban a szocialista szakértők környezetében a II. világháború után Algériába került magyarok is feltűntek. Különösen sokat szerepel a jelentésekben Lapray Géza hidrológus mérnök, egyetemi tanár, aki széles algériai és nemzetközi kapcsolatrendszere révén sokat segített a kikerkező szakembereknek. Lapray apja tábornokként szolgált a Horthy-korszakban, ezért a magyar nagykövet nem volt hajlandó kapcsolatba lépni vele, noha ezt az egyetemi tanár szívesen vette volna.³¹ A hazai hatóságok még nagyobb bizalmatlansággal tekintettek dr. Sahyra, az algériai csendőrség magyar származású orvos ezredesére. Sahy, a BM ellenőrizhetetlen információja szerint, Marokkóból fegyvercsempészéssel segítette a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN) a függetlenségi háború időszakában, és ebből az időből magas rangú kapcsolatokkal rendelkezett az algériai elitben.³² A belügyi szervek, folyamatos érdeklődésük

²⁸ Kertai fn ügynök jelentése, 1964. június 28.

²⁹ Kertai fn. ügynök jelentése, 1964. június 28.; 1965. november 19.; Varga Péter fn ügynök jelentése, 1966. február. 21.; Kertai és Varga Péter fn ügynökök jelentéseinek összefoglalója, 1965. október. 20.

³⁰ Jelentés Müllerné V. V. ügyében, 1965. november 19.

³¹ Kertai fn ügynök jelentései 1964. június 28., 1966. február 21.; Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.

³² Kertai fn ügynök jelentése 1967. március 16.; összefoglaló jelentés a disszidálásokról, 1968. február 6.

ellenére sem tudták pontosan felderíteni, hogy Sahynak mi is a pontos pozíciója az algériai biztonsági erőknél, de attól tartottak, hogy kapcsolattartása a magyar szakértőkkel veszélyes lehet, mert a „disszidálás” felé terelheti őket.

„Szakembereinkre nézve jelent veszélyt és megkörnyékeezést néhány disszidens magyar. Ezek közül konkrétan Sahy doktort említhetem, aki több orvosunkkal kapcsolatban volt, így pl. N. P. Dr.-al. A kapcsolat úgy indult, hogy Sahy W gépkocsi beszerzését ajánlotta föl kedvezményesen, amire aztán »harapnak« főként orvosaink. E kapcsolatból azután nem egyszer disszidálás vagy behálózás lesz.”³³

A BM szemében más magyar emigránsokkal való kapcsolattartás a „disszidálás”-on kívül is rejtett erkölcsi kockázatokat. Egy magyar származású svájci villanyszerelővel való kapcsolatáról például így fogalmazott a kiutazást szervező hazai vállalat, a TESCO Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda (továbbiakban: TESCO) algíri kirendeltségének vezetője, ekkor egyben a BM III/II. algíri tisztje:

„[B]arátilag figyelmeztettem M-et, hogy először is nem helyes, ha egy hivatalos kiküldött minden vasárnapját egy disszidens társaságában tölti, de még ennél is helytelenebb, ha elfogadja, hogy P. fizesse a szórakozásokat. Felhívtam a figyelmét, hogy egy magyar kiküldöttnek már csak azért is gavallérnak kell lennie, hogy a disszidens ne tudjon politikai tőkét kovácsolni az ő potyázásából.”

M. ironikus válasza nem éppen szocialista öntudatról árulkodott, állítása szerint ugyanis „azért járt P-vel, mert eddig csak brossúrákból ismerte a kapitalizmust, de most személyesen tanulmányozza”.³⁴ Más esetekben a kirendeltségvezető arról jelentett, hogy dr. Sch. a Casino Alettibe jár rulettezni, más magyar szakemberek pedig a tisztázatlan háttérű és tevékenységű Zs.-vel, aki egyes információk szerint Sahy unokatestvére, a Santa Monica bárban költenek nagyobb összegeket, ahol magyar cigányzenekar játszik.³⁵

A jelentések legnagyobb részt azonban nem a II. világháború előtt vagy után Algériába érkezett magyarokról szólnak, hanem a szocialista Magyarország hivatalos kiküldöttjeiről. Az egymásról vagy mások által róluk írt jelentések alapján kirajzolódik az a horizont, amelyen megtapasztalták mindennapjaikat, és ők maguk értelmezték az Algériában végzett munkájukat. Ezekben a jelentésekben a szakemberek számos nehézségről számoltak be algériai életükkel és munkájukkal kapcsolatban. A lakhatás megoldása a fővárosban is nehéznek bizonyult – ezért jött jól a helybéli magyarok segítsége a bérlakás keresésében –, vidéken pedig gyakran csak a magyarországi középosztályi sztenderdektől igencsak eltérő

³³ Szalóki fn tm jelentése, 1968. július 2.

³⁴ Dénes fn ügynök beszámolója, 1968. június 30.

³⁵ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.; Kertai fn. ügynök jelentése, 1964. június 28.

szállások kaphattak.³⁶ Dr. L. például öt napra abbahagyta a munkát, mert kicsiny lakása sötét volt, vizes, és hiányzott belőle a tűzhely. Felettesei emiatt megrótták, sőt idő előtti hazarendeléssel fenyegették meg, de végül mégis némi megértéssel kezelték az ügyét, és igyekeztek javítani az orvos lakáshelyzetén.³⁷ A magyar orvosok sérelmezték, hogy a TESCO gyakran vidéki helyekre küldte őket, ahol főorvosi besorolást kaptak. Ez a cégnek nagyobb bevételt jelentett, de az orvosoknak nem, akiknek ugyanakkor a nagyvárosinál sokkal rosszabb élet- és munkakörülmények között kellett dolgozniuk.³⁸ Ez nemcsak a lakhatási nehézségeket jelentette, hanem extra munkaterhelést is, mert a távoli egészségügyi intézményekben hiányoztak a képzett asszisztensek, ápolók, műtősök, laboránsok, így a doktorokra sokféle, általuk nem orvosinak tartott munka hárult. Nekik egyébként is sok konfliktusuk volt a TESCO-val mint magyarországi munkáltatóval a késedelmes bérfizetés, ügyeik nehézkes intézése miatt. Dr. Sch. „emberkereskedő vállalat”-nak nevezte a céget, amely szerinte drágán adja el szaktudásukat az algériai államnak, s amellyel szemben a magyar orvosok kiszolgáltatottak.³⁹

Ez a megfogalmazás arról árulkodik, hogy a magyar orvosok az 1960-as években nem annyira az internacionalizmus vagy az antiimperializmus értelmezési keretében látták saját munkájukat az észak-afrikai országban. A maguk részéről az otthonihoz képest sokkal magasabb fizetést vártak el, cserébe az algériai munka – és a kényelmetlen körülmények – vállalásáért. A szakemberek, mindenekelőtt az orvosok életét és munkáját nemcsak a helyi körülmények nehezítették, hanem éppenséggel az egymás közötti konfliktusaik is. Dr. Sch. például „szenvedélyes levélíró”-ként – a BM minősítése – kritizálta és támadta kollégáit. Maga dr. Sch. egy kollégája szerint „[e]mberileg egy jellemtelen, a koncentráció táborban eltöltött éveire számító ember”.⁴⁰ A TESCO-iroda BM-es vezetője, minden empátiát nélkülöző módon, abban a kérdésben foglalta össze róla a véleményét, hogy „Auschwitzből jött idegroncsokat minek küldenek ide”.⁴¹ A zsidó származás témája más formában is fölmerült a magyar orvosok között. K. doktornő például azzal vádolta S. doktort, hogy utóbbi följelentette őt az algériai hatóságoknál, miszerint zsidó lenne, ami nagyon veszélyes, hiszen az arab országban nem tűrik meg a zsidókat.⁴² K. doktornőnek ez a vélekedése tévedésen alapult, hiszen számos zsidó származású személy volt a magyar szakemberek között. Róla egyébként a BM megállapította, hogy anyai oldalról valóban zsidó származású. Ugyanakkor, amikor a TESCO irodavezetője meglátogatta az apácák által

³⁶ E kérdésekről: Bódy 2023a.

³⁷ Jelentés Dr. Keresztes László, az Egészségügyi Minisztérium személyzeti főosztályvezetőjének algériai látogatásáról, 1966. április 19.

³⁸ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

³⁹ Jelentés, 1966. október 29.

⁴⁰ Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.

⁴¹ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

⁴² Binéth fn tm jelentése, 1966. március 2.

vezetett kórházban, ahol élt és dolgozott, dr. K. sikertelenül igyekezett elrejtteni előle a szobájában tartott Szűzanya szobrot.⁴³

Vallási kérdések más vonatkozásban is fölmerültek. Dr. H. és Dr. M. gyermekei például ugyanabba a katolikus egyházi iskolába jártak. Dr. K. T. és családja a hivatalos magyar képviselők helytelenítése ellenére szintén templomba járt, gyermekeik pedig katolikus hittanra.⁴⁴ Úgy látszik, hogy némely magyar szakemberek számára az algériai munka az 1960-as években inkább a francia katolicizmus észak-afrikai leágazásának megismerésére nyújtott alkalmat, semmint a szocialista nemzetköziség megtapasztalására. A TESCO – egyúttal a BM – algériai képviselője egy építésszel kapcsolatban, aki hosszú éveken át dolgozott Algériában a TESCO–KÖZTI irodában, és számos középületet tervezett, a következőképpen fogalmazott:

„Ezen személyek közül egyedül A. és felesége mentalitása, vallásos hivalkodása váltott ki belőlem antipátiát. Egy időben volt olyan érzésem, hogy ezek az emberek nem akarnak visszatérni Magyarországra, de ezt bizonyítani nem lehet... Időközben azonban ezt a véleményemet megváltoztattam anélkül, hogy velük szemben táplált antipátiám megváltozott volna.”⁴⁵

A szóban forgó építész és felesége az örmény katolikus vallást gyakorolták, ami otthonuk berendezésén is egyértelműen látszott.

A vallási mellett politikai-világnézeti különbségek is megosztották a hivatalos magyar kolóniát. Dr. K. T.-t, aki a BM tudomása szerint Pécs egyik, a két világháború között hivatalban lévő alpolgármesterének fia volt, a katolikus vallásgyakorlaton túl nacionalista, irredenta nézeteiről is ismerték a jelentések alapján.⁴⁶ Dr. P. M.-et egyenesen „fasisztá”-nak minősítette egy kollégája, míg Dr. V. egyesek szerint veszélyes szélsőbalos nézeteket hangoztatott. Ő 1957-ben önként visszaadta párttagkönyvét.⁴⁷ Dr. P. L. pedig, a TESCO-irodavezető szerint szindikalista nézeteket vallott. Ez alatt azonban nem a munkásmozgalmi ideológia sajátos irányát értette, hanem azt a tényt, hogy Dr. P. L. azt hangoztatta, hogy az orvosoknak szervezkedniük kellene a TESCO-val szemben a jobb körülmények kivívása érdekében.⁴⁸ Az ilyen politikai jellegű vádak megfogalmazó jelentéseken túl, lényegében minden orvosról található személyeskedő bírálat a kollégák beszámolóiban. Rendszeresen vádolták egymást anyagiassággal, intrikus természettel, rosszindulattal.

A BM „disszidálás” miatti félelme nem volt eltúlzott, ilyen esetek ténylegesen is előfordultak. 1968 nyaráig „disszidált” Dr. Sch., az auschwitzi túlélő,

⁴³ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁴ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁵ Dénes fn ügynök beszámolója, 1968. június 30.

⁴⁶ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁷ Jelentés, 1968. június 24.; Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

⁴⁸ Joby fn tm jelentéseinek kivonata, 1966. február 21.

a félig zsidó származású K. doktornő és a vele folyamatosan rossz viszonyban lévő N. P. doktornő is. Szintén ezt tette Dr. P. I. ideg- és elmegyógyász, zenetanárnő feleségével és három gyermekével együtt, a szindikalista nézeteket valló Dr. P. L. és egy tüdőgyógyász, ugyancsak P. L. monogrammal. Rajtuk kívül önkényesen nem tért haza N. L. nőgyógyász sem, aki nemcsak hogy MSZMP-tag volt, de az egyik algériai vidéki városban dolgozó magyar szakemberek pártcsoportjának a vezetője is. Szintén „disszidált” M. L. fogorvos – aki, mint a vizsgálat utóbb megállapította, az utolsó hónapban már nem vállalt hosszabb távú kezeléseket, illetve sürgette a folyamatban lévők befejezését –, és ez különösen rosszul érintette a nagykövetet, akinek közös vitorlása volt vele, amelyből M. L. távozásakor elvitte a kormányművet.⁴⁹

Az 1960-as években Algériában dolgozó magyar orvosok az általuk írt jelentések alapján meglepően keveset foglalkoztak a helyi társadalommal, vagy más külföldi munkatársaikkal, ismerőseikkel. Algériában is mintha csak a kárpát-medencei magyar glóbuszon éltek volna, igazán érdekes számukra csak az volt, ami Magyarországhoz kapcsolódott. Jellemző, hogy egy évtizedek óta Algírban tevékenykedő embert, Hochfeldert is rendszeresen „felvidéki magyar kereskedő”-nek aposztrofálták, nemcsak a jelentésíró orvosok, hanem a TESCO-iroda BM-es vezetője is, annak ellenére, hogy az illető az 1960-as években rádió- és televíziókészülékekkel kereskedett Franciaország és Algéria között.⁵⁰ A régebb óta francia Észak-Afrikában élő Hochfelder segített a szocialista szakértők lakhatási gondjainak megoldásában, sőt saját lakását is szívesen a rendelkezésükre bocsátotta, amikor ő a franciaországi házában tartózkodott. A magyar szocialista szakértők tehát semmi jelét sem adták annak, hogy tudatában lennének azzal, hogy a „forradalom Mekkájá”-ban dolgoznak.

Ha kisebb mértékben is, de azért születtek olyan jelentések, amelyekből kiderült, hogy miként látták a magyar szakemberek az algériai társadalmat és az ott dolgozó többi külföldit. A továbbiakban a jelentések ezen részeit mutatom be részletesebben.

MAGYAROK AZ ALGÉRIAI AKRÓL ÉS AZ ALGÉRIÁBAN ÉLŐ KÜLFÖLDIEKRŐL

Bizonyos mértékű érintkezés a magyar szakemberek, családok és az algériai társadalom között elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ezt a magyarok nagy része nem tartotta fontosnak, nem törekedett rá, s az algériaiak jelentős része sem volt erre nyitott. „A helyiekkel való találkozások a mi részünkről eléggé korlátozott. Családi kapcsolatokat teremteni, kölcsönös látogatásokat családi körben

⁴⁹ Joby fn tm jelentése, 1966. szeptember 19.; Sörös fn tm jelentése 1966. november 22.; összefoglaló jelentés a disszidálásokról, 1968. február 6.

⁵⁰ Kertai fn ügynök jelentése, 1964. június 28.

lebonyolítani elég nehéz.”⁵¹ Az algériaiak társasélete a szakértők megfigyelése szerint más minták szerint szerveződött, mint a magyaroké. A férfiak a kávézóban, teázókban vagy azok előtt, az utcán üldögélve folytattak hosszú beszélgetéseket – itt nők nem jelentek meg. Amennyiben a nőknek volt is nemek alapján elkülönített társaséletük, az a magyar szakemberek számára nem volt látható. Néhány vegyes házasság – 1967-ben a konzulátuson hét fiatal magyar feleségről tudtak, akik Magyarországon tanult algériai fiatalemberekkel házasodtak⁵² – és a magyarul tudó, Magyarországon tanult algériaiak biztosítottak lehetőséget közelebbi személyes kapcsolatok kialakítására. Egy jelentésben található utalás arra, hogy egy Magyarországon tanult algériai – nyilván tapasztalatai alapján – úgy próbált bizalmat kelteni magyar partnereiben, hogy románellenes kijelentéseket tett.⁵³ Ugyancsak korábban Magyarországon diákoskodó algériaiaktól származott az az információ, hogy a magyarul tudókat a helyi biztonsági szervek igénybe vették a magyar szakértők levelezésének postai cenzúrázásához.⁵⁴

Az ilyen jellegű biztonsági ellenőrzés mellett a magyar szakemberek között akadt, aki egyébként is úgy érezte, hogy az algériaiak gyanakvással figyelik. Egy különösen szószátyár jelentőnek az 1970-es évek végén megfogalmazott véleménye szerint a magyar szakértők általános tapasztalata, hogy az „örökös gyanakvás nemcsak a forradalmi időszak szülötte. Az arab jellem eltéphetetlen szerves része a másik embertárs lopva figyelése [...] vagyis a kooperációt az örökös gyanakvás légkörében kell végezni.”⁵⁵ Más jelentő is hasonló tapasztalatokról számolt be, arról, hogy a nagyon bizalmatlan algériai munkatársakkal igen nehéz kapcsolatot kiépíteni. A hazaiak nem szeretnek négy szemközt maradni a külföldi munkatársakkal – szolt a jelentés – valószínűleg azért, mert ezzel gyanússá válnának a kollégáik vagy éppen az algériai elhárítás szemében.⁵⁶ A kapcsolatok létrejöttét nehezítette, hogy Algériában ekkor nem működtek európai értelemben vett presszók vagy más vendéglátóhelyek, ahova meg lehetett volna hívni valakit, és családi látogatásokat sem lehetett lebonyolítani.

Az idézetekben is olvasható sematikus elképzelések az algériai arabokról gyakorta bukkannak föl a jelentésekben. A szakértők lépten-nyomon az algériai társadalom egészére vonatkoztatva vagy az arabokra általánosítva fogalmazták meg egyéni tapasztalataikat, amelyek eleve az előzetes kliséikre épülő percpiciókban születtek. A szószátyár jelentő szerint például „beszélni kell arról is, hogy sokszor barátságtalan, nehéz körülmények közé kerül a kooperáns, mert hisz a fehér emberbe gyaurt látnak az arabok”.⁵⁷ Az iszlámról sok szakértőnek, úgy tűnik, nem

⁵¹ Szalóki fn tm jelentése, 1971. augusztus 9.

⁵² Konzuli útlellettel rendelkezők listája, 1967. február 8.

⁵³ Jákfalvy fn ügynök jelentése, 1970. február 12.

⁵⁴ Ben Hari fn kapcsolat tájékoztatta erről Krajczár tm-et, 1970. október 3-i jelentés.

⁵⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 A szószátyár jelentő összefoglaló jelentése hazautazásakor, 1982. március 24.

⁵⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 Seres fn ügynök jelentése, 1980. május 10.

⁵⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1 „Szószátyár” jelentő összefoglaló jelentése hazautazásakor, 1982. március 24.

voltak bővebb ismeretei, sőt, elképzeléseik fő forrása sok esetben Gárdonyi *Egri csillagok*ja lehetett. Az iszlám vallás a jelentésekben ritkán került elő, s ha igen, akkor is negatív kontextusban. „H. doktor például a laboratóriumban egy férfival dolgozott, aki többször imádkozott, mint dolgozott, emellett teljesen képzetlen volt.”⁵⁸ H.-nak mindent magának kellett elvégeznie a laborban, ezért arra kérte az orvoskollégákat, hogy csak a legszükségesebb mintákat küldjék elemzésre, amit orvosársai általában teljesítettek is, kivéve éppen a magyar kollégáját. Az algériaiak munkamorálja gyakori kritikák tárgya volt, egy Magyarországon tanult mérnök szorgalmas munkavégzése is az alacsony szintű munkamorálra vetítve értelmeződött: „Elfoglaltsága – talán így is mondhatnám – saját hibája. Ha a hasonló beosztásban lévő algériai főnököket nézem, mindegyik annyit lóg, amennyit bír. Ő túlságosan becsületes ahhoz, hogy ezt tegye.”⁵⁹

A jelentések az algériai viszonyokat és a magyarországi, illetve az európai körülményeket rendszerint egy „fejletlen–fejlett” skála két végpontjaként értékelték. Egy, az 1960-as évek közepéről származó beszámoló szerint – amely nem egy éveket az országban dolgozó szakértőtől, hanem a szombathelyi Haladás futballcsapatával és a turnézó Honvéd Művészegyüttessel utazó tolmáctól származik –, Algériában még kezdetleges civilizációs formákkal is lehetett találkozni. „Vidéki útjaink során többször találkoztunk még karavánokkal is, amelyek nomád életformája a társadalmi fejlődés civilizációs alsó fokait sem ismeri.”⁶⁰ Tizenöt évvel később a nagykövetség gazdasági vezetőjeként dolgozó, Komáromi fedőnevű kihelyezett BM-es tiszt, akinek az algériai magyarok körében működő ügynökhálózatot kellett összefognia, arab–európai szembeállításban így írta le tapasztalatait a Marseille–Algír-hajóútról:

„Arab hajón való utazást magam részéről a jövőt illetően soha senkinek nem ajánlanám. Ennek alapvető oka elsősorban az, hogy olyan sokféle kellemetlenségnek kell elébe nézni, amely európai ember számára első alkalommal egyenesen visszaszatító. A hajón uralkodó szervezetlenség, rendezetlenség és fegyelmetlenség, figyelmetlenség mellett a piszok, bűz, a civilizáció, kultúra, de a biztonság hiányának légköre is nyomasztó.”⁶¹

A Prewin fedőnevű ügynöknő, Algír városával kapcsolatban, jelentésében úgy fogalmazott, hogy az olyan koszos, hogy ha lakói három évig csak takarítának, akkor sem lenne tiszta. Beszámolójában – szemben a férfi jelentőkkel – a helyi társadalom viszonyainak jellemzésében az a megfigyelés is szerepelt, hogy az „arabok verik a nőket”.⁶²

⁵⁸ Összefoglaló H. S. és felesége hazatértük után a BM-ben tartott szóbeli beszámolójáról.

⁵⁹ Krajczár fn tm jelentése, 1969. május 21.

⁶⁰ Megbízható hírforrás, 1966. június 28.

⁶¹ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Komáromi jelentése, 1979. április 20.

⁶² ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Prewin fn ügynök jelentése.

Sok magyar szakértő szemében az algériai társadalom tagjai az elmaradottságról árulkodó magatartást tanúsítottak az európaiakhoz, mindenekelőtt a franciákhoz való viszonyulásukban is. Egy Magyarországon tanult algériai mérnökkel kapcsolatban jegyezték meg, hogy kivételképpen borivó – ez magyar hatás volna –, „ami itt ritkaság, mert egy arab csak akkor érzi magát előkelőnek, ha a franciáktól eltanult módon iszik”, azaz ha pastist és konyakot fogyasztott.⁶³ Az oktatásban dolgozó magyarok jelentései szerint az egyetemi előadások alatt a hallgatók cigarettáztak, ettek, beszélgettek, köpködtek. A bürokráciát általában hatalmasnak és átláthatatlannak, működését pedig logikátlanak találták, amit viszont enyhített a korrupció, mint az ügyek megoldásának útja. A jelentések az orvosi ellátást egyöntetűen kriminálisnak írták le, ezért a magyar szakemberek és családtagjaik a magyar, esetleg más külföldi orvosokhoz fordultak, ha kapcsolatot tudtak találni hozzájuk. Megállapításaik szerint az algériai egészségügyben a higiéniát hírből sem ismerték, egy vérvétel is fertőzésveszéllyel járt.⁶⁴

A magyarok jelentéseiben a helybéliekhez képest sokkal többet szerepeltek az országban dolgozó külföldiek. Itt nemcsak a szocialistának számító keleti országokból érkező szakemberekről van szó, hiszen különféle keretek között számos nyugati ország szakértője is dolgozott Algériában. Ami a szocialista országok szakembereit illeti, Komáromi jelentéseiből világos, hogy az általuk alkotott kolóniákban ugyanúgy szervezett módon örködték azon, hogy az otthoni normák érvényben maradjanak, mint ahogyan az Komáromi feladata volt a magyar delegáltak körében. (Ő a BM tisztjeként fedett munkakörben dolgozott a követségben.) A nagyszámú kínai szakértő például saját hatóságai irányítása alatt, teljesen zárt módon, Komáromi szerint szinte „munkatábor”-ban dolgozott. Ugyanakkor a kínai követség nagy mennyiségben terjesztett maoista propagandát nyomtatott anyagokon, elsősorban az egyetemi ifjúság körében.⁶⁵ A kínaiaknál csak egy fokkal lazább keretek között éltek a szovjet szakértők, akiknek szintén tilos volt magánjellegű kapcsolatot tartani még a „baráti” szocialista országok szakértőivel is, senkivel nem ismerkedhettek, aki nem volt szovjet állampolgár. Nem hagyhatták el a munkahelyüknek kijelölt települést, nem látogathattak kulturális rendezvényeket, nem járhattak nyelvtanfolyamokra, gyermekeiket helyi és nemzetközi iskolákba sem írathatták be, csak a számukra fenntartott szovjet intézményekbe. Nem használhatták az algériai postát – nyilván, mert ez ellenőrizhetetlen lett volna –, csak az erre rendszeresített szovjet postaszolgálatot.⁶⁶ Nem sok nyoma van annak, hogy a magyar szakértők velük, vagy más, kisebb közép-kelet-európai szocialista országból érkezett szakértőkkel sokat érintkeztek volna. A jelentésekben főleg azok bukkannak föl, akiknek volt magyar kötődésük. Így egy cseh mérnök magyarul értő felesége, illetve egy Jugoszláviából érkezett vegyes etnikumú házaspár már fölkerülhetett a magyar szakértők radarjára.

⁶³ Krajczár fn tm jelentése, 1969. május 21.

⁶⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. „Távoli”, 1979. április 28-án kelt.

⁶⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Komáromi jelentése, 1979. július 4.

⁶⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

Sokkal több kapcsolatot ápoltak a magyar szakemberek a nyugati szakértőkkel, és ezt szívesebben is tették. Közülük is mindig kiemelték, ha valaki magyar kötődéssel rendelkezett, még akkor is, ha ez csak egy házastárs volt, vagy ha valaki a Kárpát-medence valamelyik tájáról származva valamennyire értett magyarul. A nyugatiak többsége persze nem ebbe a körbe tartozott. A róluk alkotott kép azonban – talán a legnagyobb számban megismert franciákat kivéve – szintén a minden bizonnyal hazulról hozott sémákra épült. A jelentések a következő véleményeket tartalmazták: a britek zárkóztak, de a munkában korrektek, és segítőkészek a problémák megoldásában. A nyugatnémetek lenézik a közép-európaiakat, nem állnak szóba velük, a munkában hajtanak, és a legjobban ők keresnek. Este tőlük hangosak a szórakozóhelyek. Az olaszok általában szimpatizálnak a magyarokkal, többnyire vallásosak, de közülük a munkások hajlamosak zűrés ügyekbe keveredni csempészéssel, spekulánsokkal vagy algériai nőkkel kapcsolatban. Némiképp hasonló a francia munkások jellemzése is, akiket a magyarok erőszakosnak tartottak, föltételezték róluk, hogy gyakran rovott múltúak, és úgy látták, hogy még a képzettebb francia szakértőkkel sem tartanak kapcsolatot.

Utóbbiakról áll össze a legárnyaltabb kép a magyar szakemberek jelentéseiből, valószínűleg azért, mert ők alkották a legnagyobb csoportot a külföldi szakértők között, és mert velük lehetett a legkönnyebben kommunikálni, lévén az Algériában dolgozó magyar szakemberek valamennyire tudtak franciául. Róluk a jelentésekben a következők szerepeltek: többnyire jobboldaliak, gaulle-isták, az 1970-es években giscard-isták, lenézik a Szovjetuniót, a közép-európaiakról pedig úgy tartják, hogy egy lazább börtönben élő „rózsaszínűek”. Ezek a megállapítások legalább annyira szólnak a magyar szakértők Közép-Európáról alkotott képéről, mint arról, hogy francia kollégáik hogyan látták a keleti blokk kisebb európai államait. A francia szakemberek között, magyar vélekedés szerint, sok volt a zsidó és a gyarmati születésű, akiknek nem volt kedvük az egykori anyaországban élni. Nagyon figyelemre méltó a feketelábúakról (*pieds-noirs*, Algéria francia populációja a gyarmati időkből) adott kép a magyarok jelentéseiben.

„Algériában maradt egykori gyarmati tisztviselők és családjuk »a fekete lábúak« [...] az idősek és régi jólét nosztalgiáját idézik fel mindig, mint a Felvidékről és Erdélyből elmenekült polgárság és vezető réteg. A fiatalok asszimilálódnak vegyes házasság révén [...]»⁶⁷

Az 1970-es évek végén egy akkor 50 év körüli magyar szakember szemében tehát a posztkoloniális Algéria pozíciójukat veszítő franciáinak mentalitására a Trianon nyomán érkezett menekültek attitűdjei kínálták az értelmező mintát. Ez nem éppen a hatalmi centrumokkal szemben folytatott szabadságküzdelmek egymásra rímelő közép-európai és gyarmati történeti narratíváit jeleníti meg, és nem is a félperiferiális régiók története közötti párhuzam felismerésére utal,

⁶⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

valamint még kevésbé az ilyen régiók közötti szolidaritás gondolatára. Szemben azzal, amit az otthoni ideológiai szövegek sugalltak, Algéria függetlensége kapcsán a magyar szakértő inkább az elvesztett birodalom narratívájára tudott aszociálni. Vagyis voltaképpen a francia látószöggel azonosult. Ez nem is meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az algériai magyar szakértők milyen nagy mértékben Franciaország felé orientálódtak. Gyermeküket rendszerint francia iskolákba jártatták, francia televíziót néztek, francia újságokat olvastak, valamint Magyarország és Algéria között rendszeresen Franciaországot érintve utaztak. Elsősorban a francia – és kisebb részben a frankofón belga – szakértőkkel működtek együtt autóalkatrészek beszerzése, gyerekek közös iskolába szállítása, és általában az elszigeteltség oldása érdekében.⁶⁸

A másik nyugati ország, amelyik a magyar szakértők horizontján – nem posztkoloniális, afrikai, hanem nagyon is közép-európai perspektívából – megjelent, Nyugat-Németország volt. A két országgal való szoros viszony a következőképpen jelenik meg egy magyar szakértő levelében, aki amellet érvel, hogy a hazautazására megszabott egy hét túl kevés:

„Párizsban az osztrák vízum megszerzése két nap. Gyermekeim feladása a Malév gépre egy nap, a bankból a pénzfelvétel vásárlás egy nap, elutazás Stuttgartba gépkocsi átvétel két nap, hazautazás bejáratós gépkocsival három nap, a koci első szervize minimum két nap.”⁶⁹

Az Algériában dolgozó magyar szakértők számára nem csak a Párizsban vásárolt árucikkek és a nyugat-német autók jelentették a vágyott fogyasztói kultúra tárgyait. Mivel otthoni kollégáikhoz képest sokkal több nyugati valutával rendelkeztek, lehetőségük nyílt rá, hogy a Quelle nyugat-német csomagküldő cégtől rendeljenek. E vállalat katalógusaiból – melyek a csodált nyugati fogyasztói kultúra reprezentánsaiként Magyarországon is közkezen forogtak – levélben rendelhetett árucikkeket az, akinek ehhez rendelkezésre állt a megfelelő valuta. A Quelle közös magyar és román részlegét az 1970-es években Stefan Papp vezette, aki erdélyi szász születésűként tökéletesen bírta a román és a magyar nyelvet is. Személye iránt a magyar belügy is érdeklődött. Tudni vélték róla, hogy a világháborúban a Wehrmacht katonájaként harcolt a keleti fronton, de érdeklődésük oka nem ez volt, hanem az, hogy általa a Quelle nyilvántartásaihoz szerttek volna hozzáférést szerezni, hogy ellenőrizhessék, mit és milyen értékben rendelnek különböző magyar állampolgárok a cégtől. Azt is feltételezték egyébként, hogy Papp a megrendelőkről szóló nyilvántartását mindenképpen meg kell, hogy ossza a német biztonsági szervekkel, amelyeknek így rálátásuk van a magyar

⁶⁸ Bódy 2023a.

⁶⁹ Kertai fn ügynök jelentése, 1967. szeptember 22.

szakértők mozgására a világban, beleértve azokat a katonatiszteket is, akik külszolgálatban – Vietnámtól az afrikai országokig – szerzett devizájukat a Quellénél költik el.⁷⁰

HÁROM REFLEKTÁLT NARRATÍVA

Az egykorú jelentések perspektívájának felidézése után végül három olyan visszaemlékezést szeretnék bemutatni, amelyekben egykor Algériában élő magyarok számolnak be a kint töltött éveikről. Abból a tényből, hogy a kiküldetésükről a szerzők utóbb könyv terjedelmű emlékiratot írtak és adtak ki, egyrészt arra következtethetünk, hogy számukra az algériai élményeik igen fontosak voltak, másrészt pedig arra is, hogy a visszatekintő szövegek megalkotása a korabeli rövidebb jelentéseknél reflexívebb módon tükrözi tapasztalataikat. Jelentős időt és energiát áldoztak ugyanis arra, hogy személyes életüknek ezt a szakaszát annak lezárulta után értelmezzék, megörökítsék. Ugyanakkor azáltal, hogy könyveiket nem az akkori hivatalos kiadóknál jelentették meg, illetve időben is a szocialista korszak után publikálták őket, az egykori utazók ezekben a szövegekben már függetleníteni tudták magukat a szocializmus ideológiai mátrixától.⁷¹ A visszaemlékezők közül Várady Judit házastársként, két kisgyermekkel töltött öt évet Algériában 1978 és 1982 között. Zsakó Magdolna Zsakó János romániai vegyészprofesszor feleségeként élt Algériában 1972 és 1976 között, de eközben ő maga is dolgozott a helyi közigazgatásban: anyakönyvezési adatok alapján statisztikai kimutatásokat állított össze. Fóthy János Csehszlovákiából érkezve töltött szintén öt évet az észak-afrikai országban, állatorvosként.⁷²

Visszaemlékezéseik tanúsága szerint mindhárman közelebb kerültek az algériai társadalomhoz annál, mint ami a magyar szakértők rövidebb jelentéseiből látszik. A memoárok mellett, hogy a személyes tapasztalatokról számolnak be, igekeznek áttekintő módon is bemutatni Algériát. Zsakó és Várady műve útikönyvként is olvasható, mely a természeti szépségek ismertetése mellett a történeti és kulturális örökség helyszíneire helyezi a hangsúlyt. Fóthy visszaemlékezése a személyes élményei mellett nem kifejezetten útleírászerű, inkább amatőr földrajzi és etnográfiai leírásokat tartalmazó részeket foglal magába. Ez utóbbiakhoz magyar és francia nyelvű forrásmunkákat használ fel, egyetlenegy cseh vagy szlovák nyelvű munkát sem hivatkozik. Csehszlovákiát – jóval ezen államalakulat felbomlása után – diktatúraként említi. Attitűdjeit jellemzi, hogy ő a magyar NB I. eseményeit követte, gyermekeinek pedig a csehszlovák követségi iskolában nagy gondot okozott magántanulóként a cseh nyelvű vizsgák letétele, mivel igazán jól csak magyarul tudtak.

⁷⁰ ÁBTL 3.2.5. O-8-530/1. Egy Algériából hazatért szakértő 31 oldalas jelentése, 1982. március 24.

⁷¹ E mátrixon belüli szövegeket elemez: Burton–Ginelli–Mark–Radonjic 2023.

⁷² Várady 2008; Zsakó 1997; Fóthy 2013.

Fóthy János Algéria olyan vidékein látott el állatorvosi feladatokat, ahol előtte állatorvos még soha nem dolgozott. Ennek ellenére sikeresen folytatta tevékenységét, noha a vidéki közigazgatástól, amelynek elvileg funkcionáriusa volt, elbeszélése szerint nem sok segítséget kapott. Eleinte nehezen érvényesítette az elhullott állatok fogyasztásának tilalmát vagy a vágóhídi húsvizsgálat intézményét. Idővel azonban nemcsak a nagy állami gazdaságok, hanem a vidék parasztjai is a megrendelőivé váltak. Ezt a magánpraxisát, amelyből jövedelmének nagy része származott, állami felettesei nem nézték jó szemmel (ugyanúgy, mintha egy közép-európai szocialista országban dolgozott volna magánpraxisban a hivatalos állása mellett, de ilyen páhuzamokat ő nem fogalmazott meg). Tevékenységét Fóthy teljesen tárgyilagosan, földhözragadt módon – árokparti sebészteként leírva – mutatta be, nem keretezte szocialista vagy az elmaradottság versus modernizáció pólusai között mozgó értelmezéssel. Algéria lakosaival szemben nem volt lenéző, úgy tűnik, természetesnek találta, hogy például autóra praktikus okokon túl azért is szüksége volt, hogy meglegyen a tekintélye a vidék lakossága előtt. Az olyan megfigyelésekhez sem fűzött kommentárt, mint hogy például a gazdáknál, ahol állatokat látott el, az udvarra kihozott kis asztaloknál kínálták meg, a házba, ahol a nők tartózkodtak, sohasem engedték be. A baráti kapcsolatok kiépítésének nehézségei kapcsán ő is említette, hogy otthoni meghívást az algériaiak sohasem viszonzoznak, viszont utána váratlanul bármikor megjelennek vendégként, és a család nőtagjaihoz igyekeznek közel kerülni. Az ilyen meglátások ellenére kritikát nem az algériai társadalommal, hanem inkább csak a nem hatékony, illetve korrupt közigazgatással, valamint az egészségügyi ellátással szemben fogalmazott meg; ha tehetné, magyar vagy más külföldi orvosokhoz fordult, illetve saját magát kezelte, például veszetség esetén. A leginkább kritikus pedig saját csehszlovák főnökeivel volt. A földrajzi vagy etnográfiai jellegű részletek mellett történeti perspektívát nem a gyarmatosítás, felszabadulás témakörével kapcsolatban jelenített meg, hanem könyvében többször is visszatért arra a gondolatra, hogy a 16. és 17. században Algéria és Magyarország egyformán a Török Birodalom részét képezte, és föltételezte, hogy akár magyar rabok is kerülhettek az afrikai országba. Számára ez a szál jelentette a kapcsolódást a Kárpát-medence és Észak-Afrika történetében.

Könyvének bevezetője szerint Várady Judit közvetlenül hazatértük után vetette papírra emlékeit algériai élményeiről, és 25 évvel később, 2008-ban, változatlan formában jelentette meg a szöveget. (Az azonban néhány utólagos zárójeles betoldást bizonyosan tartalmaz.) Úgy tűnik, Várady és családja kezdettől fogva szokatlanul nyitottan viszonyult a környezetükben lévő algériaiak felé. Baráti kapcsolatokba léptek családokkal, meghívásokat küldtek és fogadtak el, és az annabai vasmű lakótelepén, ahol éltek, széles és kölcsönösen támogató kapcsolatrendszert építettek ki. Szomszédjaikkal együtt még a ramadánban is igyekeztek részt venni. Vagyis megfelelő nyitottsággal mégsem volt lehetetlen baráti kapcsolatokat ápolni az algériaiakkal. A három visszaemlékezés közül Váradyéból rajzolódik ki a legplasztikusabb kép a hétköznapi életről. A család egy új településrészen lakott, mely a régebbi

város mellett, a vasmű beruházása révén jött létre, és a dolgozók számára épített, sok kihívással küzdő, modern lakótelepből, valamint a mellette minden tervezés nélkül létrejött bádogvárosból állt. Utóbbi lakóit szintén a munka lehetősége vonzotta a környékre. A család ottléte alatt még épülőfélben lévő lakótelep nélkülözte az infrastrukturális beruházásokat, a közművek pedig néha napokra kihagytak. Tartós vízhiány esetén a lakók mellékhelyiségként az erkélyeket használták – ahol különben állatokat is tartottak –, a szerző pedig a közeli forrásnál állt sorba ivóvízért, együtt a bádogváros teljesen iskolázatlan, analfabéta asszonyaival. Nemcsak a lakótelepi szomszédságot ismerte, hanem valamennyire a *bidonville* világát is, például a telep jvasasszonyát.

Várady szövegében a konkrét hétköznapi tapasztalatok mellett szintén megjelennek reflexív, nagyobb kulturális vagy történeti kontextusba tartozó megállapítások. Az ő munkája az egyetlen, amelyik negatív felhanggal beszélt a franciákról mint gyarmatosítókról, és amelyik a megtapasztalt társadalmi jelenségeket egy jövőbeli progresszió reményében értékelte – azaz úgy gondolkodott a problémákról, hogy azok a jövőben majd megoldódnak. A történeti jövő horizontjának inkább csak implicit megjelenésénél azonban az általánosabb reflexiók között jóval hangsúlyosabbak a messzi régmúltba visszatekintő perspektívák. A kötet címadásának – *Zarándoklat Sefárba* – feloldása például egy ószövetségi történeten alapul.

„Legrégibb írásos bizonyíték, bármilyen furcsa is az iszlám világban, a Biblia. Noé gyermekei közül a Sem fiainak leszármazottai nyugat felé vándoroltak és letelepedtek Sefárba. Hogy a Tassili hegység Sefárja és ezernyi sziklafestménye volt-e a bibliai Sefár, ez bizony rejtély.”⁷³

Az algériaiak, vélte Várady, Ábrahám népének vallják magukat, mert az arabok Ábrahám egyik fiának leszármazottai volnának.⁷⁴ A szöveg reflexív történeti rétegeiben azonban az Ószövetség által kínált perspektívánál erősebb az antikvitás jelenléte. A szerző és családja sokat utazott az országon belül, antik romokat, épületeket, egész városrészeket látogattak meg, s ezek kapcsán a szöveg a pun háborúkat és más ókori eseményeket idéz fel. Várady egy városról szerzett saját benyomásait a Kr. u. 1. században élt Pomponius Mela földrajztudósra ugyanazon városról szóló leírásaival vetette egybe. (A név azonban elírva, Pompeiusként szerepel.) „Az arabba lett fehér házak között bolyongva minden lépésünk a múlt királyok lábnyomában visz.”⁷⁵ A Szaharába tett kirándulásaik alkalmával pedig, eltűnődve a nomád nemzetségek primitív–civilizált szembeállításban értelmezett életformájának közösségi jellegén, felmerült benne, hogy a „primitív” bizonyos szempontból felette állhat a „civilizált”-nak.

⁷³ Várady 2008: 15.

⁷⁴ Várady 2008: 16.

⁷⁵ Várady 2008: 22.

„Ugyan elgondolkodunk-e mi civilizált emberek kis apróságaink születésekor, névadó ünnepségeken arról, hogy ez a gyermek a közösségé is? Vajon van-e bennünk egy parányi elkötelezettség a nagy rend iránt, amiben élünk? A mi világunk felbomló családjai, sok mindent megadnak a kis jövevénynek, mégis lazábban fogjuk kezüket, mint egy primitív nomád gyereket az ő közössége.”⁷⁶

Az algériai társadalom értékesebb jellemzőit a hagyományokhoz kapcsolta, a modernizálódás jeleit pedig – ellentmondásban a szövegben másutt megjelenő progresszív perspektívával – értékvesztésként látta.⁷⁷ Emlékeiben az algériai társadalom emberibbnek tűnik a hazainál. „Sohasem éreztem a segítséget, jó szándékot olyan szívből jövőnek egyetlen embernél sem, mint náluk, közöttük.”⁷⁸

Zsakó Magdolna könyve széles humán műveltségről tanúskodik. A szerző az algériai társadalom felé őszinte érdeklődéssel és előítélet-mentesen fordult. Ez kiegészült egy csöppnyi orientalizálással, amikor például az arany ékszerek és a barna bőr, fekete haj és szemek kontrasztjáról beszélt szomszédasszonyuk kapcsán, akivel betegség idején kölcsönösen támogatták egymást. A házaspár algériai ismerőseik iránti nyitottságát jelzi az is, hogy ramadán idején meghívást kaptak esti lakomákra. Zsakó megvédte az arabokat az ellen az európaiak körében elterjedt vélekedéssel szemben, mely szerint notórius hazudozók lennének. Úgy vélte, hogy egy ügy elintézésének, egy áru beszerzésének vagy valamilyen segítségnek az ígérete, amit nem is áll módjukban betartani, nem hazugság, ők azt egyszerűen a jóindulat és együttérzés kifejezésének szánják. Viszont nagyon segítőkészek, egy lerobbant autó mellett például azonnal megállnak segíteni. Egy beduin sátorszállodában töltött éjszaka után az ottfelejtett fényképezőgépet utánuk küldték. Az időérzék – volt a meglátása – egyszerűen teljesen eltér az európaiától, a „holnap” nem a konkrét holnapot jelenti. A házaspár az algériaiak mellett nyugatról érkezett szakértőkkel, illetve egy német evangélikus lelkész családjával tartott fenn baráti kapcsolatot, utóbbi gyermekével az egyik gyermekük közös – persze francia – gimnáziumba járt. Zsakó történelmi, kulturális érdeklődése kiemelten az ókorra irányult, sokat írt föníciaiakról, punokról, családjával végiglátogatta Algéria római nevezetességeit, de a középkori és koraujkori török és spanyol hatások iránt is érdeklődött. Jövőre irányuló perspektíva még annyira sem bukkan föl szövegében, mint Váradyéban. Lelkesen érdeklődött Algéria és a Szahara régmúltja, valamint a többségi arab társadalomtól eltérő, számára egzotikus, elzárt életformában élő etnikumok, berberék, beduinok, kabilok, moza-biták, tuaregek iránt, hasonlóan Váradyhoz. Róluk többet írt, mint Algéria arab lakosságáról. A tuaregekről etnográfiai értékű leírást adott, bemutatva öröklési rendszerüket – nőágon öröklődő nemességgel –, a család működését, a szocializáció útjait, a tuaregektől és fekete-afrikaiaktól származó tuareg félévek helyzetét stb. E népcsoportok megismerése érdekében családjával hosszú és egészen

⁷⁶ Várady 2008: 38.

⁷⁷ Várady 2008: 107–108.

⁷⁸ Várady 2008: 18.

nomád körülmények közé vezető utazásokat tett Algéria magas hegyi és szaharai vidékein, ellátogatva az 1916-ban mártírhalált halt Foucauld atya egykori remelakjához is.

A kárpát-medencei kötődések persze a Szahara mélyén is fontosak maradtak a számukra. Tamanrassetben például váratlanul a „ki beszél itt magyarul” kérdéssel fordult hozzájuk néhány férfi, akikről kiderült, hogy erdélyi, magyarul is tudó román olajmérnökök. Velük össze is barátkoztak, mint hangsúlyozottan szintén Erdélyből – tehát nem Romániából – érkezett emberekkel, mégha a különbözőség tudata is kifejezésre jutott, például az „ő húsvétjuk” és „mi húsvétunk” említésében, utalva az ünnep eltérő időpontjára. Dél-szaharai útjuk során a szerző megcsodálta az Ahaggar-hegység sziklarajzait, valamint mindazokat a leleteket és az óegyiptomi képi világra hajazó ábrázolásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a prehistorikus időkben a Szahara vízben és növényekben bővelkedett, s virágzó, mitikus korai civilizációknak adott otthont, amíg a Kr. e. 6. évezredben sivataggá nem vált. Magyar értelmiségi mentalitása része volt, hogy kifejezetten érdekelte a népművészet is, beleértve a népzénet, amellyel kapcsolatban szintén voltak megfigyelései, de ezeket sem illesztette politikai szempontú interpretációba, s nem kapcsolta semmilyen módon a közép-európai népművészethez. Megjelenítő erővel tudott leírni tájakat, városokat, autós esküvői felvonulást, vagy éppen Ibrahim/Ábrahám tiszteletére bemutatott véres juh áldozatot. Amikor öt év után végleg elhagyták Algériát, az orani kikötőben a vámtiszt, megértve, hogy búcsúznak az országtól, meghívta a családot egy kávéra, és elbeszélgetett velük az élményeikről. A könyv ezzel a nagyon pozitív képpel zárul.

* * *

Az algériai tapasztalatokról szóló egykorú vagy később keletkezett narratív források alapján megállapítható, hogy azok az emberek, akik valóban szembesültek egy gyarmati sorból felszabadult ország társadalmával, nem sok jelét mutatták annak, hogy tapasztalataikat az internacionalista szolidaritás, az antiimperializmus jegyében értelmezték volna. Szintúgy nem merült föl bennük, hogy az észak-afrikai ország és Magyarország, vagy a volt gyarmatokból álló régió és Közép-Kelet-Európa történelmi pozíciója között bármilyen értelemben is párhuzam állna fenn, például a szabadságküzdelmek hagyománya, vagy a Nyugattal való ambivalens viszony – függőség és szembenállás – kérdésében. Ez arra utal, hogy a keleti blokkból az 1960–1970-es évekből ezzel kapcsolatban gyűjthető források szövegek egy ideologikus szintet reprezentálnak, nem pedig a hétköznapi gondolkodást mutatják vagy a mélyebb kulturális rétegekre jellemző orientációt fejeznek ki. Egészen más ezekről a kérdésekről odahaza egy munkahelyi vagy egyetemi gyűlésen szövegeket előállítani és azokat meghallgatni, vagy értelmiségiként a nyilvánosság számára ezekről a témákról írni, mint hosszabb időn át a hétköznapiakban megélni egy Európán kívüli társadalom valóságát. Azoknak a magyaroknak a körében, akiknek erre Algériában módjuk nyílt, a hivatalos ideológiai panelek láthatóan nem működtek a valóságérzékelés kereteiként.

A legkevésbé sem érezték magukat zarándokoknak a „forradalom Mekkája”-ban. Algériát egyfajta Keletként – és nem Délként – élték meg, és tapasztalataikra – legalábbis azokban az esetekben, ahol az ezekre való reflexió hosszabb narratív szövegeket eredményezett – gyakran az őskor, a bibliai idők, vagy akár a török hódoltság képei vetültek, nem pedig az imperialistaellenes függetlenségi harcok romantikája. A radikálisan nem európainak megtapasztat kultúráját és társadalmat tehát a 20. századi antiimperializmus témájánál jóval tágabb – jelentős részben mitikus – világtörténelmi dimenziókban helyezték el. Úgy érezték, inkább zarándokolnak a bibliai Sefárba, ókori vagy középkori tájakon, mint egy modern, forradalmi országban.

Figyelemre méltó, hogy a szocialista berendezkedés, az antikolonializmus kérdésköre nem merül föl sem a hosszabb narratívát alkotó szerzők későbbi szövegeiben, sem a rövidebb egykorú jelentésekben. Ez a hiány függetlennek tűnik attól, hogy a narratívák mennyire reflektáltak, intellektuális szempontból mennyire igényesek. Jellemző még azokra is, amelyek a leginkább nyitottak a helyi társadalomra, és elismerést, tiszteletet fejeznek ki az algériaiak iránt. Az internacionalista, antiimperialista tematika, nem is beszélve a szocialista gazdasági és társadalmi modell közvetítésének szándékáról, amit esetleg föltételezhetnénk a szocialista Magyarország által küldött szakértőkről, még az 1960-as években keletkezett forrásokban sem jelenik meg, akár csak a tapasztalatok értelmezésének részelemeként sem. Pedig az 1960-as évtizedben – amelyből a jelentések zöme származik – elvileg még friss volt a keleti blokk globális Dél felé fordulásának, a szolidaritásnak a politikája. A szakirodalom szerint az 1970-es évekre már megfáradt az európai szocialista országok déli kapcsolatépítésének lendülete, és a gazdasági kapcsolatok is nyereségorientálttá váltak, de a feltételezés az volt, hogy az 1960-as évek Kelet és Dél közötti mozgásait még a szolidaritás igénye és a nemzetköziség valamifajta kultúrája hatotta át. A szakértők által írt szövegek azonban vajmi kevés jelét mutatták internacionalista szellemnek vagy szocialista elkötelezettségnek. Sokkal inkább tanúskodtak arról, hogy ezek az emberek Észak-Afrikába is a Kárpát-medence etnikai és felekezeti sokszínűségét vitték magukkal, s legfőképpen a Duna völgyében jellemző kollektív és egyéni traumák öröksége határozta meg őket és egymáshoz való viszonyukat. Ez alapján úgy tűnik, hogy a szocializmus internacionalizmusa a diskurzusok között is a felszíni réteget képezte, amely alatt a magyar szakértők esetében a Kárpát-medence hosszabb távú társadalomtörténelmi szerkezetének hatása maradt a meghatározó. A Nyugathoz képest közös, félperiférikus helyzet meghatározó faktorként való vélelmezése, úgy tűnik, hogy későbbi történelmi rávetítés, a kortársak identitás-szerkezetében ez nem jelent meg, ők nem ebben gondolkodtak.

Írásom természetesen nem mikrotörténelmi módszertant alkalmazott, csupán az Algériához kapcsolódó, személyes tapasztalatokat rögzítő narratív forrásokat elemezte. Elmondható, hogy e források létrehozói szokatlanul kozmopolita életutakat tudhattak magukénak. Ehhez képest mégis elég erőteljesen kárpát-medencei horizonton értelmezték a távoli tájakon szerzett tapasztalataikat, az otthonról

hozott mentális poggyász nagyon is meghatározta őket. Az elemzés arra mindenesetre talán rámutat, hogy a globális történetírás terén sem célravezető, ha a kutatás szervező elve pusztán a historiográfiai fordulat végrehajtásának, új narratíva kialakításának az igénye. Legalábbis akkor nem, ha ez nem megfelelően széles és kontextusba helyezett forrásbázison, valamint nem a társadalom- és kultúrtörténet szélesebb folyamataiba ágyazva történik.⁷⁹

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2.5. - O-8-297/1. „Orvosok” – Algériai magyar külképviselet, 1962–1979.

3.2.5. - O-8-530/1. „Távoli” – Algériai magyar kolónia operatív védelme, 1968–1991.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor, Péter – Mark, James 2022: Home Front. In: Mark, James – Betts, Paul (eds): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford, 318–357. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.003.0010>

Árkus István 1957: *Algéria*. Budapest.

Baráth Katalin 2021: A magyar futball útleivel-irodalma és a globális identitás problémája (1911–1939). *Korall* 85. 47–71. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.003>

Baráth Katalin 2024: Májmoha és mikroprocesszor. Fejezetek a Kádár-korszak kutatóinak karibi kalandjaiból. *Korall* 98. 33–54. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.04.02>.

Bódy, Zsombor 2023a: Opening up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”. The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 377–399.

Bódy Zsombor 2023b: A vörös globalizáció paradigma kontúrjai. In: Tomka Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Pécs, 131–138.

Burton, Eric – Ginelli, Zoltán – Mark, James – Radonjic, Nemanja 2023: The Travelogue: Imagining Spaces of Encounter – Travel Writing between the Colonial and Anticolonial in Socialist Eastern Europe, 1949–1989. In: Roth-Ey, Kristin (ed.): *Socialist Internationalism and the Gritty Politics of the Particular: Second-Third World Spaces in the Cold War*. London, 237–259. <https://doi.org/10.5040/9781350320642.ch-012>

⁷⁹ Apor–Mark 2022.

- Burton, Eric – Katsakioris, Constantin 2021: Africans and the Socialist World: Aspirations, Experiences, and Trajectories. *International Journal of African Historical Studies* (54.) 3. 269–277.
- Byrne, Jeffrey James 2016: *Mecca of Revolution, Algeria, Decolonialization, and the Third World Order*. New York. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199899142.001.0001>
- Conrad, Christoph 2016: Europa zwischen National- und Globalgeschichte. *Journal of Modern European History* (14.) 4. 479–484.
- Datlin, Sz. 1954: *Marokkó, Algéria és Tunisz népeinek függetlenségi harca*. Budapest.
- Fóthy János 2013: *Öt év Afrikában. Állatorvos voltam Algériában*. Somorja.
- Ghobrial, John-Paul A. 2019: Introduction: Seeing the World like a Microhistorian. *Past and Present* 242. Supplement 14. 1–22. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz046>
- Gombos László (szerk.) 1962: *Algéria*. Budapest.
- Iandolo, Alessandro 2022: *Arrested Development. The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968*. Ithaca – London. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501764431.001.0001>
- J. Nagy László 2017: *Magyarország és az arab világ, 1947–1989*. Szeged.
- Jacobson, Stephen 2023: Global Microhistories from Spain. Presentation. *Historia y Política* 49. 17–27. <https://doi.org/10.18042/hp.49.01>
- Jajeśniak-Quast, Dagmara 2014: „Hidden Integration“. RGW-Wirtschaftsexperten in europäischen Netzwerken. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (55.) 1. 179–195. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2014-0007>
- Katsakioris, Constantin 2024: Algeria's Ties with the Soviet Union and State Socialism in the Maghreb. *International Journal of Middle East Studies* (56.) 3. 510–515. <https://doi.org/10.1017/S0020743824000990>
- Keller Márkus 2024: Líbiának építünk. A magyar építőipar észak-afrikai kalandjai. *Korall* 98. 5–32. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.04.01>
- Komlosy, Andrea 2011: *Globalgeschichte. Methoden und Theorien*. Wien. <https://doi.org/10.36198/9783838535647>
- Mark, James – Rupperecht, Tobias 2019: The Socialist World in Global History. From Absentee to Victim to Co-producer. In: Middell, Matthias (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. London, 81–113. <https://doi.org/10.5040/9781474292184.ch-004>
- Mark, James – Feygin, Yakov 2020: The Soviet Union, Eastern Europe and Alternative Visions of a Global Economy 1950s–1980s. In: Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi (eds): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, 35–58. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.5>
- Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi 2020: Introduction. In: Mark, James – Kalinovsky, Artemy – Marung, Steffi (eds): *Alternative Globalizations. Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington, 1–31. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph.4>
- Máté György 1962: *Halima leveti fátylát*. Budapest.
- Nagy Georgina 2021: Magyar orvosok Algériában az 1960-as, 1970-es években. *Aetas* (36.) 2. 135–141.
- Ohlendorf, Aurelia – Trecker, Max 2023: Introduction. *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (33.) 3. 291–294.

- Pálfy József 1962: *Algéria*. Budapest.
- Pogány, Ágnes 2009: Cooperation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Enderle-Burcel, Gertrude – Franaszek, Piotr – Stiefel, Dieter – Teichova, Alice (eds): *Gaps in the Iron Curtain: Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Krakow, 142–162.
- Tomka Béla 2023: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Pécs.
- Várady Judit 2008: *Zarándokúton Sefárba*. Sopron.
- Várkonyi Tibor 1964: *Algéria*. Budapest.
- Vries, Jan de 2019: Playing with Scales: The Global and The Micro, The Macro and The Nano. *Past and Present* 242. Supplement 14. 23–36. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz043>
- Zsakó Magdolna 1997: *A Szamosparttól a Szaharáig*. Kolozsvár.